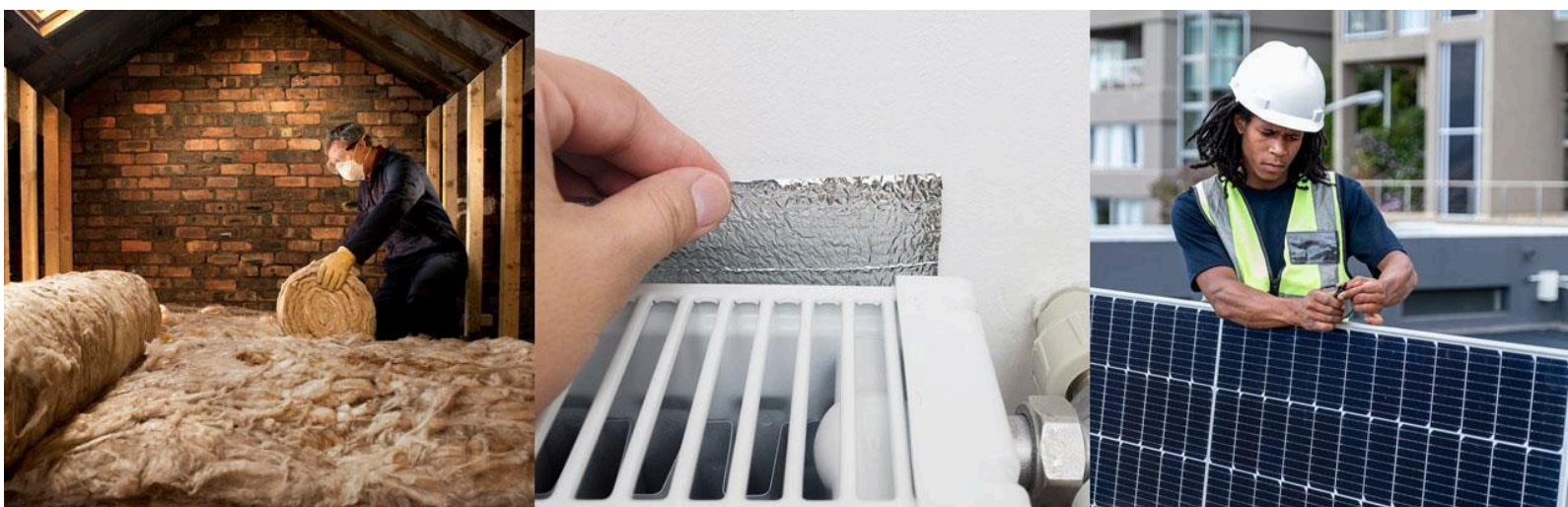

European Energy Poverty

Agenda Co-Creation and Knowledge Innovation
(ENGAGER 2017-2021)

Verder bouwen aan het recht op energie in de EU

Toolkit voor Engagement

Redacteuren

Marlies Hesselman • Sergio Tirado-Herrero • Marilyn Smith • Marine Cornelis

Mede-auteurs

Íñigo Antepara • Anna Bajomi • Roberto Barrella • Umberto Cao • Souran Chatterjee • Teresa Cuervo • Audrey Dobbins • Giovanni Frigo • Sara Fuller • Mariëlle Feenstra • João Pedro Gouveia • Rachel Guyet • Vivien Kizilcec • Breffni Lennon • Irene González Pijuán • Slavica Robić • Caitlin Robinson • Nevena Smilevska • Anaïs Varo • Hyerim Yoon • Lidija Živčič

Vertalers:

Willemijn Bloem • Berta Bunjaku • Mariëlle Feenstra • Mirthe van Voorst

Funded by
the European Union

Deze Toolkit maakt deel uit van COST Action CA16232 - European Energy Poverty: Agenda Co-Creation and Knowledge Innovation, ondersteund door COST (European Cooperation in Science and Technology), een EU-financieringsorganisatie voor onderzoeks- en innovatienetwerken (www.cost.eu). COST Actions verbinden onderzoeksinitiatieven in heel Europa en stellen wetenschappers in staat hun ideeën verder te ontwikkelen door deze met collega's te delen. ENGAGER brengt een diverse en brede groep belanghebbenden samen om het vraagstuk van energiearmoede beter te begrijpen en aan te pakken. ENGAGER bestaat uit vier werkgroepen (WGs). Deze Toolkit is opgesteld door WG 3: 'Dialogen - Samenwerking in emancipatorisch onderzoek en praktijk'. Voor meer informatie, bezoek: <http://www.engager-energy.net/>. De Toolkit is vertaald in meer dan 15 talen dankzij het door de EU-CERV gefinancierde project Women in Energy for Solidarity (2025-2026), <https://wise-energy-solidarity.eu/>.

Energiearmoede bestrijden: waarom een recht op energie?

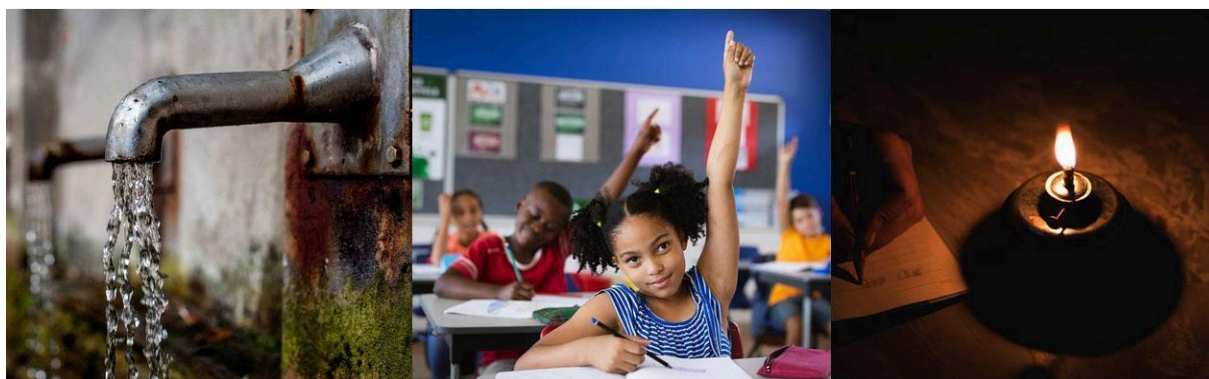

Doelstelling 7 van de Duurzame Ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties (SDG7) richt zich op het bereiken van universele toegang tot voldoende, betrouwbare, betaalbare en duurzame energie.

Wereldwijd hebben op dit moment **759 miljoen** mensen geen toegang tot elektriciteit, terwijl **2,8 miljard** mensen afhankelijk blijven van traditionele brandstoffen (bijvoorbeeld hout, mest en houtskool) voor hun kook- en verwarmingsbehoeften.

Tientallen miljoenen mensen in Europa hebben dagelijks moeite om hun huishoudelijke energiebehoeften te dekken, hun huizen te verwarmen in de winter, te koelen in de zomer en hun energierekening op tijd te betalen.

Energie is van essentieel belang voor het realiseren van de meeste andere SDG's; daarom zou het een prioriteitsgebied moeten zijn.

INHOUD

- Wat wordt bedoeld met het 'recht op energie'? (p. 3)
- Het recht op energie in de praktijk brengen (p. 4)
- De basisprincipes van een mensenrechten-benadering begrijpen (p. 5)
- Energie als mensenrecht: erkend maar niet beschermd (p. 6)
- Het recht op energie: praktische aspecten en contextuele overwegingen (p. 7)
- De waarborging van het recht op toegang tot energie(diensten) (p. 8)
- Herkennen en aanpakken van discriminerende praktijken (p. 13)
- Betaalbaarheid (p. 15)
- Principes voor het in de praktijk brengen van het recht op energie (p. 17)
- Literatuurlijst (p. 21)

Onderwijs en water worden erkend als fundamentele mensenrechten; energie is dat tot op heden nog niet.

Energie wordt vaak behandeld als een handelsgoed, waarbij vraag en aanbod sterk worden beïnvloed door de marktwerking.

Op basis van recente ontwikkelingen in de EU-context, heeft dit document als doel relevante partijen te ondersteunen bij het versterken van het argument voor het recht op energie, ter bevordering van een waardig bestaan tegen betaalbare kosten en met recht op deelname aan democratische besluitvorming in de energiesector. De belangen en het welzijn van mensen – zowel individueel als collectief – moeten centraal staan in de energiesector.

Een veranderende beleidsrealiteit voor toegang tot energie in de EU

Het verwezenlijken van een ‘rechtvaardige en schone energietransitie’ vormt de kern van de Europese Green Deal (EGD), die als doel heeft om per 2050 een koolstofneutrale economie te bereiken. De deal voorziet in aanvullende steun voor EU lidstaten met de grootste uitdagingen en verzekert dat ‘niemand wordt achtergelaten’. In dit kader steunt de EGD de [Europese Pijler van Sociale Rechten](#) (2017). Hoewel dit handvest niet juridisch bindend is, erkent het energie als een van de essentiële diensten en stelt het dat:

De erkenning dat energiearmoede 50 tot 80 miljoen burgers in de EU raakt, zet de EGD ertoe aan om verder te gaan in beleidsinterventies. In relevante EU-richtlijnen worden lidstaten verplicht nationale definities van energiearmoede te creëren en doelstellingen, termijnen en beleidsmaatregelen vast te stellen om dit probleem aan te pakken. Beleidsmaatregelen kunnen betrekking hebben op het betalen van elektriciteitskosten, investeringen in de overgang naar koolstofneutraliteit, energie-efficiëntie van gebouwen, gemeenschapsprojecten voor energie of sociale maatregelen. De Elektriciteitsrichtlijn bepaalt dat dit moet gebeuren in lijn met mensenrechtenprincipes.

EU Elektriciteit Richtlijn 2019/944

“Energiediensten zijn van fundamenteel belang voor de bescherming van het welzijn van de burgers van de Unie. Voldoende verwarming, koeling, en verlichting en energie voor de aandrijving van apparaten zijn diensten die van essentieel belang zijn om een redelijke levensstandaard en de gezondheid van de burgers te waarborgen. Daarnaast stelt toegang tot deze energiediensten de Europese burgers in staat om hun mogelijkheden te benutten en wordt de sociale inclusie erdoor versterkt.”

EU Governance Verordening 2018/1999

“Met betrekking tot hun geïntegreerde nationale energie- en klimaatplannen handelen de lidstaten als volgt: zij gaan na hoeveel huishoudens met energiearmoede kampen, rekening houdend met de energiediensten voor huishoudens die nodig zijn om in de desbetreffende nationale context een basis levensstandaard te garanderen, met bestaand sociaal beleid en andere relevante maatregelen, alsook met de indicatieve richtsnoeren van de Commissie in verband met relevante indicatoren voor energiearmoede.”

Hoewel dit document vooral op de EU-context is gericht, **waar energie vaak toegankelijk maar niet altijd betaalbaar is**, biedt deze toolkit een overzicht van beginselen, argumenten en praktische voorbeelden **om energiearmoede te verminderen door middel van het recht op energie**.

Wat wordt bedoeld met ‘het recht op energie’?

Met het recht op energie wordt bedoeld dat alle individuen recht hebben op toegang tot energiediensten die noodzakelijk zijn voor hun gezondheid, welzijn, sociale inclusie en volledige deelname. Energie is onmisbaar voor een waardig bestaan.

Het hebben van een recht brengt met zich mee dat anderen, in het bijzonder de Staat, verplicht zijn om de rechten van iedereen gelijk en zonder discriminatie te waarborgen. Er zijn veel gerelateerde problemen van energiearmoede te benoemen, die hoofdzakelijk binnen de volgende drie overkoepelende thema's passen;

TOEGANG TOT

- Energie – toegang tot specifieke bronnen en leveringen.
- Energiediensten – om dagelijkse behoeften te dekken op het gebied van gezondheid, veiligheid en deelname aan de samenleving.
- Gegarandeerde minimumstandaarden voor diensten en energieleveringen.
- Een gegarandeerde, betrouwbare levering, zonder risico op onderbreking: een leveringsonderbreking als gevolg van betalingsonmacht is in strijd met fundamentele rechten.

BETAALBAARHEID

- Afgestemd op het inkomen van mensen en hun daadwerkelijke behoeften.
- Energiezuinige woningen, toestellen en voorzieningen.
- Vrij van discriminerende factureringspraktijken.

POLICY

GUIDELINES

PRACTISES

STANDARDS

RULES

ENERGIEDEMOCRATIE

- Het recht om mee te beslissen over energie en energiebeleid.
- Het recht om deel te nemen aan energiegemeenschappen.
- Recht op toegang tot informatie over energie en energie gerelateerde rechten.
- Toegang tot de rechtspraak

Het recht op energie in de praktijk brengen

De erkenning van fundamentele rechten en aanspraken creëert een plicht om deze rechten te respecteren, beschermen en verwezenlijken.

Het waarborgen van zulke rechten vereist doorgaans acties en bijdragen van veel verschillende actoren, op alle niveaus van de samenleving en binnen diverse sectoren.

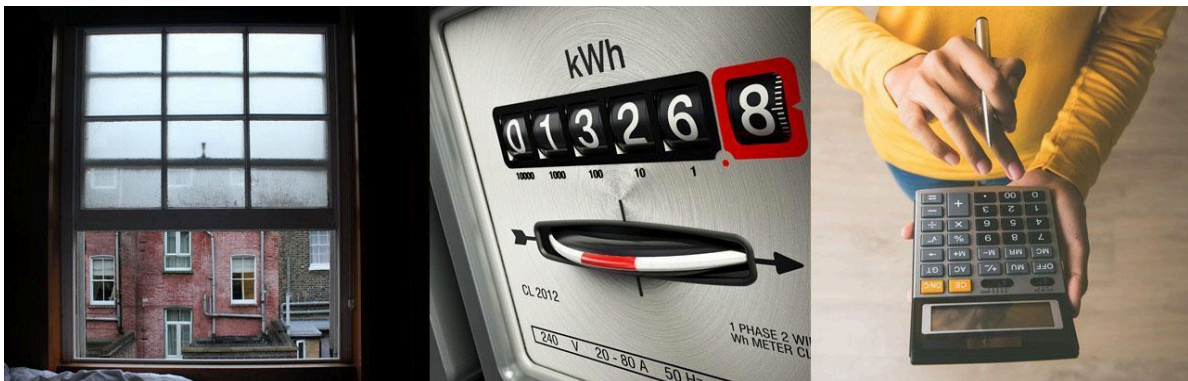
Om effectief te zijn, moeten beleidsmaatregelen zich richten op de onderliggende oorzaken van energiearmoede en niet alleen op het verlichten van de symptomen.

De staat is, vanuit een mensenrechtenperspectief, primair verantwoordelijk voor het creëren van de juiste omstandigheden voor de volledige uitoefening van rechten. Overheidsinstanties moeten daarom beleidskaders ontwerpen die op samenhangende wijze bijdragen aan de stapsgewijze verwezenlijking van het recht, rekening houdend met alle beschikbare publieke en private middelen. Ze dienen ook elke vorm van discriminatie of benadeling te bestrijden en te verhelpen en tegelijkertijd, toezicht en toegang tot de rechtspraak te waarborgen.

Om **het recht op energie** te garanderen, moeten beleidsmaatregelen concreet, doelgericht en krachtig zijn, terwijl ze tegelijkertijd voldoende flexibiliteit bieden om de complexiteit van vraag en aanbod van energie te weerspiegelen, met aandacht voor de diversiteit aan beschikbare bronnen en individuele behoeften

Zoals beschreven in de volgende pagina's, kan de implementatie van dergelijke beleidsmaatregelen plaatsvinden op regionaal, nationaal of lokaal niveau en dient daarbij volledig te worden gekeken naar hoe verschillende actoren energie-onrecht veroorzaken of verminderen.

Behalve de staat hebben ook andere **publieke instanties** (zoals regelgevende instanties, ombudsmannen of sociale huisvestingsorganisaties) en **bedrijven** (bijvoorbeeld energieleveranciers en banken) verantwoordelijkheden bij de effectieve verwezenlijking van het recht op energie. Het **maatschappelijk middenveld**, waaronder energie- en klimaatactivisten of consumentenorganisaties, speelt een grote rol in het opeisen van dit recht, het beïnvloeden van besluitvorming en het controleren van de uitvoering.

De basisprincipes van een mensenrechten-benadering begrijpen

De juridische status van het recht op energie

Het idee van 'mensenrechten' bestaat al vele eeuwen in verschillende samenlevingen. De invoering van 'mensenrechtenwetgeving', met als specifiek doel om regeringen verantwoordelijk te stellen voor het waarborgen, beschermen en respecteren van deze rechten, is nauw verbonden met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (aangenomen in 1948) en de totstandkoming van talrijke juridisch bindende regionale en internationale verdragen die hieruit zijn afgeleid.

De overtuiging dat iedereen, waar dan ook, recht heeft op gelijke uitoefening van mensenrechten, zonder enige vorm van discriminatie of achterstelling, is uitgegroeid tot een grondbeginsel van democratische samenlevingen.

Hoewel bestaande mensenrechten al bescherming bieden voor toegang tot energiediensten, helpt een zelfstandig recht op energie om de rechten en belangen van mensen op het gebied van energie duidelijker te definiëren en zichtbaar te maken. Bovendien onderstreept een dergelijk recht het belang van het treffen van maatregelen om de naleving ervan te waarborgen.

9 ERKENDE RECHTEN

Op dit moment worden de volgende rechten, die relevant zijn voor energiearmoede, ondersteund door het mensenrechtenrecht, waaronder het recht op:

- een leven in waardigheid
- adequate levensstandaarden, inclusief het recht op adequate huisvesting
- fysieke en mentale gezondheid
- toegang tot informatie en vrijheid van meningsuiting
- onderwijs
- rust, vrije tijd en spel, vooral voor kinderen
- sociale zekerheid, met nadruk op sociale en economische bescherming van het gezin
- een gezonde leefomgeving
- publieke participatie en het recht om deel te nemen aan het maatschappelijk leven

Bij het monitoren van mensenrechten is gebleken dat alle negen rechten in zekere mate zijn gekoppeld aan energiearmoede.¹ Bovendien zou een recht op energie zowel uit andere rechten voortvloeien als het genot van die rechten ondersteunen.

Het recht op een leven in waardigheid

"Het recht op leven houdt in dat staten maatregelen treffen om mensen te beschermen tegen 'onnatuurlijke of vroegtijdige dood, en om hen in staat te stellen een leven in waardigheid te leiden.' Staten hebben de plicht om 'passende maatregelen te nemen om de algemene omstandigheden in de samenleving aan te pakken die [...] individuen belemmeren om van hun recht op een waardig leven te genieten.' Dit omvat, waar nodig, maatregelen die zorgen voor directe toegang van individuen tot essentiële goederen en diensten, zoals voedsel, water, huisvesting, gezondheidszorg, elektriciteit en sanitaire voorzieningen."

Algemene opmerking nr. 36 van de VN-Mensenrechtenraad over het recht op leven in artikel 6 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (2018).

Het recht op adequate huisvesting

"Het recht op huisvesting houdt in dat 'een geschikte woning bepaalde voorzieningen moet bevatten die essentieel zijn voor gezondheid, veiligheid, comfort en voeding'. Dit omvat 'duurzame toegang tot natuurlijke en gemeenschappelijke hulpbronnen, schoon drinkwater, energie voor koken, verwarming en verlichting, evenals sanitaire voorzieningen en wasfaciliteiten.' [...] Een adequate woning moet bewoonbaar en fysiek veilig zijn, 'met voldoende ruimte voor de bewoners en bescherming tegen kou, vocht, hitte, regen, wind en andere bedreigingen voor de gezondheid [...]'."

Algemene opmerking nr. 4 van het CESCR van de VN over het recht op adequate huisvesting in artikel 11 van het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (1991).

¹ Toezichthoudende organen van mensenrechtenverdragen, zoals het Europees Comité voor Sociale Rechten, het VN-Mensenrechtencomité, VN-Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten en de VN-Comités voor de Rechten van het Kind en Vrouwenrechten, hebben bevestigd dat al deze rechten worden geraakt door energiearmoede (Hesselman, 2021).

Energie als mensenrecht: erkend maar niet beschermd

Tot op heden is het recht op energie niet op grote schaal expliciet in de wet erkend. Toch is er vooruitgang zichtbaar, omdat diverse internationale, regionale en nationale juridische instrumenten dit recht nu wettelijk vastleggen.

Op nationaal niveau wordt het recht op energie erkend in meerdere grondwetten, rechterlijke uitspraken en lagere wetgeving, onder andere in Spanje, Frankrijk, Griekenland, Colombia, Zuid-Afrika, India, Pakistan en de Filipijnen (Hesselman 2021, Hesselman 2022; Hesselman, Varo en Laakso, 2019). Deze rechten zijn wederzijds van aard: ze omvatten enerzijds aanspraken voor individuen en anderzijds verplichtingen voor staten om toegang tot energie als mensenrecht te garanderen.

Het recht op energie in bestaande juridische instrumenten

- **Artikel 14(2)h van het VN-Vrouwenrechtenverdrag** formuleert het recht op **adequate levensstandaarden** voor vrouwen op het platteland, inclusief hun specifieke **recht op elektriciteit**.
- **Artikel 11 van het San Salvador Protocol inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van de Organisatie van Amerikaanse Staten** erkent eveneens een mensenrecht op basisdiensten, waaronder toegang tot energie valt.
- **Artikel 36 van het Handvest van de Grondrechten van de EU** bepaalt dat de Europese Unie **toegang tot diensten van algemeen economisch belang moet respecteren**, zoals al vastgelegd in nationale of Europese wetgeving, inclusief elektriciteits- en gasvoorzieningen.

De volgende onderdelen van dit document benadrukken belangrijke voorbeelden, zoals maatregelen om veilige, warme, gezonde en bewoonbare woningen en basisvoorzieningen toegankelijk te maken voor iedereen, evenals verplichtingen om energieafsluitingen als gevolg van betalingsproblemen te voorkomen (Hesselman 2021; Tully 2006).

Het recht op energie: praktische aspecten en contextuele overwegingen

Hoewel het recht op energie in principe universeel van toepassing is, erkent het de noodzaak van flexibiliteit in de praktijk. Dit geldt ook voor de rechtengebaseerde benadering in het algemeen, omdat behoeften variëren afhankelijk van de context, zoals **geografische, klimatologische en sociaal-economische factoren, evenals de persoonlijke omstandigheden van individuen**. Sinds de jaren tachtig worden mensenrechten vaak geassocieerd met de ‘**capability approach**’, geïntroduceerd door wetenschappers Amartya Sen en Martha Nussbaum. Deze aanpak stelt dat het doel is om mensen de vrijheid te bieden om te verwezenlijken wat zij belangrijk achten in hun handelen en bestaan, én om omstandigheden te scheppen die mensen helpen menselijke waardigheid te bereiken en te behouden.

Het recht op energie impliceert volgens deze benadering verschillende cruciale elementen, waaronder toegang tot sociaal en materieel noodzakelijke voorzieningen, zoals:

- **minimale, kwalitatief goede en betrouwbare levering van energie** zonder onderbrekingen;
- **energiebronnen- en voorraden** die voldoen aan eisen van duurzaamheid, gezondheid, veiligheid en hygiëne;
- **apparaten** die energie efficiënt kunnen omzetten voor het vervullen van dagelijkse behoeften;
- **betaalbare energievoorziening**, zodat de kosten geen belemmering vormen voor het voldoen aan andere basisbehoeften.

De capabilities-benadering erkent dat mensen verschillende uitgangsposities hebben bij het verkrijgen van dit recht. Bepaalde factoren, die als **bronnen van kwetsbaarheid** kunnen worden beschouwd omdat ze de toegang tot energievoorzieningen beperken of het vermogen beïnvloeden om energiediensten te betalen, verdienen speciale aandacht en bescherming door beleidsmakers.

Om gelijkheid te bevorderen, verlangt een rechtengebaseerde benadering dat beleidsmakers niet alleen rekening houden met ongelijkheden, maar dat zij prioriteit geven aan gerichte maatregelen voor groepen die meer steun nodig hebben om kwetsbaarheid te verminderen of discriminatie tegen te gaan. Wat energie betreft, kan dit betrekking hebben op energiediensten, de levering daarvan en mechanismen om o.a. betaalbaarheid te garanderen.

Bronnen van kwetsbaarheid

Fysieke omstandigheden

Factoren zoals leeftijd, ziekte of een handicap die extra energieverbruikende apparaten vereisen.

Sociaal-economische verschillen

als gevolg van etniciteit, gender, leeftijd, klasse, inkomen, burgerlijke staat of woonsituatie.

Contextuele overwegingen

zoals de geografische ligging, het klimaat, de eigenschappen van de gebouwde omgeving, levensstijlen en cultureel erfgoed.

De waarborging van het recht op toegang tot energie(diensten)

Door het recht op energie te verbinden aan universele doelen zoals gezondheid, welzijn, onderwijs, inclusie en participatie, wordt duidelijk dat iedereen recht heeft op een basisniveau van energie. Dit wordt steeds vaker uitgewerkt in het concept van een basispakket energiediensten.

Dit roept belangrijke vragen op: wie bepaalt welke diensten op welk niveau worden geleverd en voor wie? En wat betekent 'betaalbaar' precies – impliceert het voor sommige groepen zeer lage kosten, of zelfs helemaal geen kosten?

Fundamentele energiediensten:

- Ruimteverwarming/-koeling
- Waterverwarming
- Verlichting
- Apparaten en elektronica
- Koken
- Schoonmaken
- Persoonlijke hygiëne
- Thuiszorg

Minimumnormen voor kwantiteit en kwaliteit, afgestemd op behoefte en context.

Indicatoren voor minimale energiebehoeften:

- een minimale set energiediensten.
- een lijst met relevante apparaten.
- een minimaal niveau van energie-efficiëntie.
- een minimaal niveau van leveringskwaliteit (d.w.z. regelmatige voorziening).
- minimale hoeveelheden kilowattuur elektriciteit en/of kubieke meters gas of andere brandstof.

Binnen de wetenschap bestaat er brede overeenstemming over **vijf indicatoren** die essentieel zijn om de minimale energiebehoeften van mensen te definiëren. Deze indicatoren maken het mogelijk om passende niveaus van energiediensten vast te stellen die bijdragen aan het realiseren van rechten en mogelijkheden. Daarnaast kunnen zij andere noodzakelijke minima en normen per regio of land identificeren, rekening houdend met de specifieke

behoeften van huishoudens en mogelijkheden voor energie-efficiëntie. Minimale standaarden kunnen worden vastgesteld door middel van deliberatieve besluitvorming en empirische maatstaven voor welzijn (Walker et al 2016; Hesselman et al 2021).

Om gezondheidsrisico's te beperken, definieert daarnaast de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) een minimale binnentemperatuur voor thermisch comfort van 18° tot 24°C, afhankelijk van o.a. het kwetsbaarheidsniveau van de bewoners. Daarnaast stelt de WHO richtlijnen op voor vocht, schimmel en binnenluchtkwaliteit, die verband houden met bepaalde energiebronnen en kook- of verwarmingsmethoden (WHO 2009; WHO 2014; WHO 2018). Verder geldt er een minimumnorm voor lichtsterkte (lumens) om oogschade te voorkomen en taken veilig uit te voeren. Dit wordt uitgedrukt in het aantal lampen of wattage per ruimte of per persoon, en het gebruiksgemak of benodigde gebruiksuren.

Het definiëren van een op rechten gebaseerd minimum: het realiseren van mogelijkheden

Op wereldschaal bestaan er grote verschillen tussen landen in termen van hun jaarlijkse energieverbruik per hoofd van de bevolking, wat tevens overeenkomt met ongelijke niveaus van menselijke ontwikkeling en welzijn. In Europese samenlevingen wordt een relatief hoog niveau van universele energiediensten doorgaans beschouwd als essentieel ter ondersteuning van gezondheid en welzijn, in lijn met nationale of regionale levensstandaarden (Walker, Simcock en Day, 2016). In Centraal-Europa bijvoorbeeld, suggereert recent onderzoek een bereik van 80-150 gigajoule per jaar en per hoofd van de bevolking (rekening houdend met alle vormen van energiegebruik) als een passend niveau van energie-invoer dat nodig is om de huidige energiebehoefte te handhaven ter ondersteuning van gezondheid en welzijn (Frigo et al., 2021). De minimaal benodigde energie zou regelmatig moeten worden herzien, omdat de integratie van hernieuwbare energie en/of de toepassing van energie-efficiëntiemaatregelen mogelijk het volume energie verandert dat nodig is om aan dezelfde huishoudelijke diensten te voldoen.

Hoewel dit nog geen gangbare praktijk is, kunnen dergelijke berekeningen worden gebruikt om een minimumniveau van universele energiediensten vast te stellen dat gratis wordt aangeboden – hetzij aan iedereen, hetzij alleen aan kwetsbare huishoudens. Huishoudelijke gegevens kunnen vervolgens worden gebruikt om eerlijke prijs mechanismen te ontwikkelen voor verbruik dat boven het minimumniveau uitkomt (progressieve bloktarieven).

Als voorbeeld wordt geschat dat een gemiddeld Spaans huishouden jaarlijks tussen 2 112 kWh (voor een eenpersoonshuishouden) en 4 232 kWh (voor een huishouden met vier of meer personen) nodig heeft om te voorzien in de behoeften aan koken, binnenverlichting en het gebruik van apparaten (Arenas Pinilla et al., 2020). Ter vergelijking: het huidige sociale elektriciteitsstarief in Spanje ondersteunt een jaarlijks minimumniveau van energieverbruik in de range van 1 380 kWh (voor een huishouden zonder kinderen) tot 4 140 kWh (voor een huishouden met drie of meer kinderen). In het geval van 'consumenten met risico op sociale uitsluiting' met zeer lage inkomens die door sociale diensten worden ondersteund, komen huishoudens in aanmerking om deze hoeveelheden elektriciteit gratis te ontvangen.

Als alternatief kunnen minimale serviceniveaus worden gedefinieerd als een manier om het recht op energie te implementeren. In Baskenland (Spanje) testte de openbare sociale huisvestingsaanbieder ALOKABIDE (in een pilotproject) een innovatieve aanpak die een minimale binnentemperatuur van 18°C garandeert voor 126 huurders met een laag inkomen die in zijn panden wonen (Hernández-Cruz et al., 2021).

Het definiëren van energie minima in het Mondiale Zuiden

In de ontwikkelingslanden in het Mondiale Zuiden suggereert het Internationaal Energie Agentschap (IEA 2020) dat een minimale elektriciteitsvoorziening van 1.250 kWh per jaar een gemiddeld huishouden van basisvoorzieningen zou kunnen voorzien. Opmerkelijk is dat met efficiëntere apparaten hetzelfde serviceniveau kan worden bereikt met slechts 420 kWh per jaar.

Appliance	Operational time/day
1 small refrigerator	24 hours
1 fan	6 hours
4 lightbulbs	5 hours
1 television	4 hours
1 mobile phone	Intermittently, 24 hrs

De **Energy for Growth Hub** vond de definitie van het IEA te minimaal, vooral omdat de energiebehoeften van mensen zich buiten het huis uitstrekken, en stelde onlangs echter een aanbod van 1.000 kWh per jaar per persoon voor als passender. Hiervan schat de Hub dat 300 kWh de vraag van huishoudens zou weerspiegelen, waardoor 700 kWh aan consumptie mogelijk zou zijn voor bredere sociale en economische participatie (Moss et al. 2021).

Om de vooruitgang in de richting van universele toegang tot moderne, betaalbare en betrouwbare energiediensten (SDG7) te volgen, heeft de VN een gelaagd raamwerk ontwikkeld dat energie omvat voor diensten zoals koken en/of elektrisch koken, verlichting, verwarming/koeling, koeling, tv /radio, en kleding wassen en strijken. In dit systeem kan het minimale jaarlijkse binnenlandse elektriciteitsverbruik per huishouden per jaar oplopen tot 3.000 kWh (Bhatia en Angelou 2015).

Er zijn ook andere richtlijnen beschikbaar, zoals ISO-normen; kwaliteits- en prestatienormen voor kook- en verwarmingstoestellen en andere apparaten; of het gebruik van specifieke brandstoffen van de Clean Cooking Alliance. De WHO heeft richtlijnen voor de luchtkwaliteit binnenshuis vastgesteld voor de verbranding van (vaste) brandstoffen (WHO 2014). Het stelt effectief verboden voor en ontmoedigt huishoudelijk gebruik van (onbewerkte) steenkool en kerosine en stelt daarnaast emissielimieten binnenshuis vast voor bepaalde stoffen. Dit is belangrijk, omdat het gebruik van vaste brandstoffen (bijv. brandhout of steenkool) nog steeds gebruikelijk is in veel Europese huishoudens, maar ernstige negatieve gezondheidseffecten kan hebben door luchtvervuiling binnenshuis.

Veilige, betrouwbare en ononderbroken toegang: het verbieden van afsluiting

Om het recht op energiediensten voor essentiële behoeften te beschermen, verbiedt een op rechten gebaseerde aanpak, de afsluitingen of onderbrekingen van basisvoorzieningen streng, zelfs wanneer consumenten hun energierekeningen niet kunnen betalen. Het vereist dat bedrijven diensten blijven leveren, rekening houdend met de 'betaalcapaciteit' van mensen (VN, 2003).

Dit verbod erkent dat het niet betalen van rekeningen een manifestatie is van ernstigere problemen, die een afsluiting alleen maar zou verergeren. Als zodanig mogen afsluitingen nooit aan het oordeel van een commerciële leverancier worden overgelaten, maar moeten ze streng worden gecontroleerd door duidelijke regelgeving.

Momenteel is er geen EU-breed verbod op afsluitingen. In de context van de geliberaliseerde energiemarkten van Europa brengt dit kwetsbare huishoudens in gevaar.

Onzekere toegang: prepaid meters en zelfafsluiting

Prepaid meters voor gas en elektriciteit worden gepromoot als een mechanisme waarmee mensen hun energieverbruik en -kosten zelf kunnen beheren om afsluiting te voorkomen. Vaak worden ze voorgesteld als een manier om mensen in energiearmoede meer controle te geven.

Hoewel er enkele successen zijn gemeld bij het realiseren van dergelijke resultaten en bij het beschermen van mensen tegen schulden en afsluitingen, lopen prepaid meters ook het risico om een 'tweede klasse' van energiegebruikers te creëren, die eerder geneigd zijn zichzelf te rantsoeneren en zichzelf af te sluiten. Dit zou kunnen leiden tot nieuwe vormen van discriminatie, achterstand en energiearmoede.

Prepaid meters kunnen als onverenigbaar met een op rechten gebaseerde aanpak worden beschouwd, omdat ze de betalingslast uitsluitend bij de prepaid consument leggen, meestal een huishouden met een laag inkomen. De leverancier sluit niet direct af vanwege onbetaalde rekeningen, maar mensen kunnen zelf stoppen met het gebruiken van de energie die ze nodig hebben wanneer ze het saldo niet kunnen aanvullen. Dit wordt 'zelf-afsluiting' genoemd (Shaver 2018).

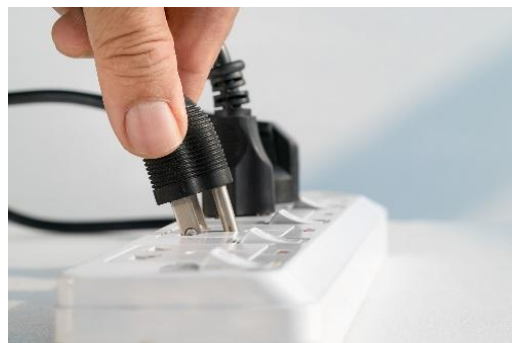
Het gebruik van dergelijke meters zou daarom alleen acceptabel moeten zijn als reguliere systemen niet mogelijk zijn of de voorkeur genieten van mensen die ze gebruiken, met een goede reden. In dergelijke gevallen zouden pre-payment-regelingen gekoppeld moeten worden aan sterke garanties voor basisvoorziening.

De Verenigde Naties spoort België en Duitsland aan om actie te ondernemen om de basisbehoeften op het gebied van elektriciteit en energie te garanderen.

In 2018 maakte het **VN-Comité voor Economische, Sociale en Culturele Rechten (UN CESCR)** zich zorgen dat een groot aantal huishoudens in Duitsland, met name die met een basisuitkering, te maken krijgen met energiearmoede. Bovendien werden in 2016 ~328.000 huishoudens getroffen door afsluitingen vanwege onbetaalde rekeningen. Het Comité adviseerde Duitsland om **effectieve maatregelen te nemen om ervoor te zorgen dat alle huishoudens in hun basisbehoeften aan elektriciteit kunnen voorzien**, en zo afsluitingen te voorkomen voor huishoudens die niet in staat zijn om in hun minimale behoeften te voorzien.

Meer recent (2020) uitte het **UN CESCR** zijn bezorgdheid over de impact van energiekosten op het huishoudbudget, met name van huishoudens met een laag inkomen in België, en over de praktijk om gas en elektriciteit af te sluiten bij het niet betalen van rekeningen. De regering werd aanbevolen om **de nodige maatregelen te nemen om een minimale energievoorziening te garanderen, zelfs wanneer er een budgetmeter is geïnstalleerd**.

UN CESCR, Concluding Observations: Germany (2018) E/C.12/DEU/CO/6; Belgium (2020) E/C.12/BEL/CO/5.

Herkennen en aanpakken van discriminerende praktijken

Het beginsel van non-discriminatie is een sterk gevestigd kernbeginsel van het internationale recht inzake mensenrechten: het moet ook worden gehandhaafd in het recht op energie.

Non-discriminatie is nauw verbonden met gelijkheid, billijkheid en kwetsbaarheid, en impliceert inspanningen om te identificeren welke individuen of groepen, vanwege bepaalde kenmerken, worden buitengesloten of op een discriminerende manier worden behandeld, hetzij in de wet of in de praktijk, hetzij direct of indirect.

Erkende gronden voor non-discriminatie als het gaat om mensenrechten betreffen:

- **etniciteit • geslacht • taal • geloof • politieke of andere mening • nationale of sociale afkomst • eigendom • geboorte of andere status zoals handicap, leeftijd, burgerlijke stand • seksuele geaardheid en genderidentiteit • gezondheid.**

Hieronder vallen ook:

- **woonplaats • economische en sociale situatie, waaronder de status van een person als huurder, huiseigenaar of als kraker.**

Aanhoudende genderongelijkheid is met name duidelijk in de context van energiearmoede, vaak als gevolg van verschillen in inkomensniveaus, maar ook van verschillende persoonlijke behoeften, interesses, keuzes en contextuele factoren. Sommige mensen ervaren **meervoudige discriminatie**, doordat verschillende vormen van achterstelling samenkomen op meerdere terreinen van ongelijkheid. (Raad van Europa, 2021).

Energie en sociaaleconomische discriminatie: Roma in Centraal-en Oost-Europa

Specifieke groepen of gemeenschappen in Europa verkeren nog steeds in zeer precare omstandigheden wat betreft toegang tot energiediensten. De Roma vallen op omdat hun situatie van slechte toegang tot basisdiensten, waaronder energie, vaak de aandacht krijgt in internationale mensenrechtenmonitoring (OHCHR 2016; OHCHR 2020; Europees Sociaal Comité 2012).

In heel Europa leven Roma-gemeenschappen al tientallen jaren als een ernstig achtergestelde en uitgesloten minderheid, vaak in gebieden die zijn blootgesteld aan milieuvervuiling en met slechte toegang tot water, riolering en energie. In gesegregeerde plattelandsgemeenschappen hebben arme Roma-gezinnen vaak moeite om in hun basisenergiebehoeften te voorzien en nemen ze hun toevlucht tot het verzamelen van brandhout, het verbranden van vaste brandstoffen van lage kwaliteit of het vertrouwen op informele verbindingen met het elektriciteitsnet.

Dergelijke omstandigheden weerspiegelen structurele ongelijkheden en discriminatie bij de toegang tot energie. Het onvermogen om basisenergiemogelijkheden te bereiken, zoals huiswerk maken of een computer bedienen, zijn directe nadelen met gevolgen op de lange termijn. Energiearme Roma hebben minder toegang tot onderwijs en informatie, wat een obstakel vormt om uit de cyclus van extreme armoede te komen.

Informatie als hulpmiddel tegen discriminatie

Het verzamelen van specifieke data over discriminerende toegang en over het energieverbruik, inkomen, kwaliteit van huisvesting, etc. van mensen is essentieel om discriminatie te bestrijden onder een op rechten gebaseerde aanpak. Data ondersteunen een beter begrip van unieke behoeften of uitdagingen waarmee bepaalde groepen worden geconfronteerd, zoals vrouwen en alleenstaande moeders van diverse etnische minderheden; gepensioneerden met een laag inkomen die op het platteland wonen; gezinnen die zorgen voor kinderen met een beperking; of jongvolwassenen. Belangrijk is dat data de ontwikkeling van op maat gemaakte actie mogelijk maken, terwijl algemene beleidsinstrumenten de meervoudige discriminatie kunnen veroorzaken.

Betaalbaarheid

Betaalbaarheid vormt de basis voor de toereikendheid van energiediensten: het vermogen van mensen om toegang te krijgen tot een minimaal niveau van toegang kan alleen worden uitgeoefend als zowel energievoorzieningen als efficiënte apparaten universeel betaalbaar zijn. Daarom is het verzekeren dat minimale toegang tot energiediensten betaalbaar is - zelfs voor kwetsbare mensen - een ander cruciaal aspect van een energierechtenperspectief.

Betaalbaarheid moet worden begrepen als relatief ten opzichte van:

de financiële middelen van een persoon – wat voor de een betaalbaar is, is dat voor de ander misschien niet.

het vermogen van een huishouden om andere essentiële behoeften te bekostigen na het betalen van de energierekeningen – d.w.z. energiekosten mogen er niet toe leiden dat andere essentiële uitgaven worden opgegeven

Volgens de UN Regulatory Indicators for Sustainable Energy (RISE) die aan SDG 7 zijn gekoppeld, is betaalbaarheid van energiediensten gekoppeld aan het totale gezinsinkomen. RISE suggereert dat in warme klimaten een aandeel van 5% van het budget acceptabel is, terwijl een maximum van 10% geschikt is in koudere klimaten, waar de behoefte aan verwarming de energieconsumptie opdrijft. In de context van klimaatverandering kan koeling echter net zo cruciaal zijn voor de gezondheid en het welzijn van mensen.

Stijgende temperaturen zullen de vraag naar verkoeling doen toenemen

Na een bezoek aan Spanje merkte de **VN-rapporteur voor mensenrechten en extreme armoede** in 2020 op dat klimaatverandering een dramatische impact zal hebben op mensen in armoede. De rapporteur riep Spanje daarom op om ervoor te zorgen dat sociale beschermingsbeleid degenen ondersteunt die al in armoede leven en degenen die er waarschijnlijk door de opwarming van de aarde in terecht zullen komen. Aangezien recente hittegolven al doden veroorzaken, lopen arme gezinnen zonder toegang tot elektriciteit of airconditioning risico.

HRC, Report of the Rapporteur on Extreme Poverty: Mission to Spain (2020) A/HRC/44/40/ADD.2

Er zijn diverse indicatoren voor de betaalbaarheid van minimale energiediensten ontwikkeld, zoals de 10%-indicator, de 2M-indicator of de Low-Income / High Energy Costs (LIHC)-indicator. Welke indicator er ook wordt gebruikt, het doel is om te beoordelen of uitgaven voor basisenergiebehoeften interfereren met andere essentiële huishoudelijke uitgaven. Dit vereist doorgaans een breder begrip van huishoudbudgettering.

Mochten de kosten voor basisenergiebehoeften buiten het bereik van sommige segmenten van de samenleving liggen, ongeacht de onderliggende oorzaken, dan impliceert een op rechten gebaseerd perspectief een behoefte of plicht van de overheid of regelgevers om maatregelen te nemen om de betaalbaarheid te verbeteren. Dit geldt zowel voor publieke als private energiemarkten. Acties kunnen bestaan uit het reguleren van prijzen en tarieven voor energiediensten, financiële of praktische hulp om energierekeningen te verlagen (bijv. energie-efficiëntiemaatregelen) of verschillende vormen van gerichte ondersteuning via sociale voorzieningen of uitkeringsstelsels.

Het dichten van de inkomenskloof: een inkomen om van rond te komen

Een laag inkomen is een factor die bijdraagt aan het onvermogen van mensen om noodzakelijke energiediensten te betalen. Hierbij kunnen overheden en instellingen op verschillende manieren verschil maken:

- Zorg ervoor dat minimumlonen **fatsoenlijke levensstandaarden** ondersteunen, inclusief het vermogen om te betalen voor adequate toegang tot energiediensten.
- Creëer betere mogelijkheden voor het **genereren van inkomsten**, door mensen te helpen toegang te krijgen tot geschikte werkplekken of hun eigen (kleine) bedrijven op te bouwen.
- Verbeter **socialezekerheidsregelingen**, met de nadruk op (gerichte) inkomenssupplementen of (indien nodig) schuldkwijtschelding of beheerprogramma's.
- Voer een '**universeel basisinkomen**' in om ervoor te zorgen dat mensen voldoende middelen hebben om in hun basisbehoeften te voorzien.

Principes voor het in de praktijk brengen van het recht op energie

Een op rechten gebaseerde aanpak vereist dat beleid en strategieën die ten grondslag liggen aan energietransities, zijn ontworpen om rekening te houden met – en zelfs prioriteit te geven aan – kwetsbare en energiearme personen. Het recht op energie moet gebaseerd zijn op principes zoals **energiedemocratie** en **publieke controle** over energiebronnen en leveringssystemen. Het is gegrondvest op **rechten op publieke participatie in besluitvorming, toegang tot informatie en toegang tot de rechter**. Dit vereist robuuste bestuursystemen en **transparantie**: mensen moeten op een zinvolle manier kunnen bijdragen aan besluitvorming over energie, met de hulp van hun gekozen vertegenwoordigers of instanties die bestaan om hun rechten te beschermen, zoals ombudspersonen of toezichthouders.

Energiedemocratie voor mensgericht beleid

Het bestaan van een recht op energie op papier zal er niet voor zorgen dat mensen het kunnen uitoefenen. Het verzekeren van directe deelname van burgers aan energiebesluitvorming is het onderliggende principe van energiedemocratie, omdat het de betrokkenen een stem geeft bij het bepalen ‘hoe’ het recht op energie zal worden gerespecteerd, beschermd en vervuld. Dit is met name belangrijk naarmate de transitie naar koolstofneutrale samenlevingen zich ontvouwt. Een dergelijke decarbonisatie kan ook steeds meer gedecentraliseerde systemen omvatten, die dichter bij de burgers zijn georganiseerd.

Hoewel een universaliteitsbeginsel ten grondslag ligt aan het recht op energie, moet het bepalen van specifieke behoeften en rechten binnen de EU-bevolking worden nagestreefd door middel van **publieke betrokkenheid en overleg, op basis van sociaaleconomische contexten**. Definities van rechten, beleid om ze te implementeren en mechanismen om mensen te beschermen, moeten de werkelijke behoeften van mensen weerspiegelen en de geleefde ervaringen van capaciteitsverlies door diverse individuen en groepen. Besluitvorming moet met én voor mensen zijn, niet over mensen (ENGAGER 2021).

Hulpmiddelen om energiedemocratie te bereiken, kunnen zijn: het versterken van energievergaderingen van burgers; het verschuiven van eigendom en controle over energiesystemen naar het publiek, onder meer door decentralisatie of her-municipalisatie (Kishimoto et al 2017); of het opzetten van sterke vertegenwoordigende organen van burgers, zelfs binnen energiebedrijven of woningbouworganisaties; of het ondersteunen van inclusieve energiegemeenschappen van burgers of ‘energiecommons’ (Caramizaru en Uilhlein 2020).

Consumentenbescherming en belangenbehartiging, Inclusiviteit om rechtsschendingen kenbaar te maken

Activisten, ombudspersonen, consumentengroepen en de academische gemeenschap spelen een essentiële en complementaire rol bij het vergroten van het bewustzijn en het opbouwen van politiek momentum:

- **Consumentenondersteunings- en belangenbehartigingsgroepen** kunnen contact opnemen met getroffen mensen om hun kennis over energie en het recht erop te vergroten, waardoor hun vertrouwen wordt gewonnen en hun zelfvertrouwen wordt opgebouwd om een actieve rol te spelen in de energiedemocratie. Als vertegenwoordigers kunnen ze ook stemmen versterken en het bewustzijn vergroten.
- **Ombudspersonen** zijn essentiële partners bij het implementeren en monitoren van gebruikersrechten door individuele klachten te behandelen en deze te bundelen.

Timing is cruciaal bij consumentenbescherming en belangenbehartiging. Idealiter nemen activisten en ombudspersonen al in een vroeg stadium contact op met mensen om hen te informeren over hun rechten en om in te grijpen bij schendingen. Door vóór de verkiezingen in gesprek te gaan met beleidsmakers, kunnen ze invloed uitoefenen op partijprogramma's; na de verkiezingen betrokken blijven helpt om toezeggingen te laten naleven.

Samenwerking tussen organisaties en kiesdistricten die zich inzetten tegen (energie)armoede, voor een rechtvaardige (energie)transitie en voor oplossingen voor de wooncrisis, draagt bij aan inclusief en representatief activisme dat gebaseerd is op mensenrechten. Daarbij wordt ook erkend dat rechten op bijvoorbeeld huisvesting, energie, water, een gezond milieu en gezondheidszorg in de praktijk vaak met elkaar verweven zijn.

De Alliantie Tegen Energiearmoede in Barcelona

De Alliantie tegen Energiearmoede (Aliança contra la Pobresa Energètica, APE) werd in februari 2014 opgericht in Barcelona met als doel: strijden voor toegang tot basisvoorzieningen zoals energie en water als een fundamenteel mensenrecht. APE bouwt aan een krachtige lobby door samen te werken met sociale en milieuorganisaties die zich inzetten tegen energiearmoede, huisvestingsproblemen en uitzettingen. Dankzij hun gezamenlijke inspanningen werd de Catalaanse wet 24/2015 aangenomen, die gebaseerd is op mensenrechten. Deze wet verbiedt het afsluiten van energie of het uitzetten van huishoudens die door de lokale sociale diensten als kwetsbaar zijn aangemerkt.

Een belangrijke activiteit van de Alliantie tegen Energiearmoede is het organiseren van **collectieve adviesvergaderingen**. Dit zijn bijeenkomsten waar mensen in een veilige en vertrouwde omgeving hun zorgen en problemen kunnen delen, maar ook informatie en kennis opdoen. Tijdens deze bijeenkomsten wordt steeds meer kennis verzameld, doordat er nieuwe situaties besproken worden en samen wordt gezocht naar praktische oplossingen. De vergaderingen hebben een duidelijke genderdimensie: ze worden vooral bezocht door vrouwen die kampen met onbetaalde rekeningen, schulden bij nutsbedrijven of het risico lopen op afsluiting van energie of zelfs uitzetting. De bijeenkomsten dragen bij aan **emancipatie**, betere toegang tot informatie, wederzijdse steun en kennisdeling. Ze stimuleren actieve deelname en helpen om het 'recht op basisvoorzieningen' op de agenda te zetten.

Bestuur en delegatie van verantwoordelijkheden

Landen en toezichthouders spelen de grootste rol bij het opzetten van beleids- en regelgevingskaders die het recht op energie hooghouden – inclusief het bepalen welke andere entiteiten verantwoordelijk moeten worden gehouden, en op welke manieren. In deze regelgevende en toezichthoudende rol moeten overheden zorgen voor samenhang tussen de verschillende bestuursniveaus van de energiesector, inclusief particuliere actoren (bijvoorbeeld nutsbedrijven, de energie-efficiëntiesector, de bouwsector) van nationaal tot lokaal niveau, tot fiscale en financiële belanghebbenden, en tussen verschillende publieke sectoren (bijvoorbeeld huisvesting, sociale zekerheid, gezondheidszorg).

Het is van cruciaal belang dat regeringen zich bij een op rechten gebaseerde aanpak inzetten voor inclusieve, participatieve processen om specifieke details (bijvoorbeeld minimale energieniveaus) te bepalen en effectieve en robuuste actieplannen te ontwikkelen om energiearmoede aan te pakken. Plannen moeten duidelijk de tijdlijnen en de verantwoordelijkheden van de verschillende actoren definiëren, en relevante beschikbare middelen identificeren en mobiliseren. Landen moeten de verantwoordelijkheid op zich nemen om ervoor te zorgen dat dergelijke plannen regelmatig worden (her)beoordeeld, bijgewerkt en gemonitord. Omdat van de lagere overheden wordt verwacht dat ze een sleutelrol spelen bij de implementatie van het recht op energie, kan capaciteitsopbouw nodig zijn om gemeenten, provincies en regio's meer macht te geven.

Transparantie en verantwoording in de publieke dienstverlening en de private sector

Het recht op toegang tot informatie is de kern van het recht op energie. Mensen en vertegenwoordigers hebben gemakkelijke toegang nodig tot materiaal over prijzen, contracten, enz., en moeten ook regelingen en mechanismen ondersteunen waarmee zij toegang tot de rechter kunnen krijgen.

Transparantie en verantwoording van de belanghebbenden zijn in dit verband van cruciaal belang. Om systematisch misbruik en discriminatie te beperken moeten gegevens over zaken als afsluitingen, betalingsachterstanden of betalingsproblemen worden verzameld en openbaar gemaakt worden.

Mechanismen voor het vaststellen van energieprijzen en onderhandelingen met betrekking tot sectorregulering moeten transparant en voor iedereen toegankelijk zijn. Essentiële elementen van het energiebeleid moeten worden gepubliceerd in de vorm van factsheets, geschreven taal die voor alle doelgroepen toegankelijk is.

Energieleveranciers hebben een actieve plicht om transparante en toegankelijke informatie te bieden. Daarnaast zijn ze direct verantwoordelijk voor het respecteren en bevorderen van mensenrechten, zoals vastgelegd in de VN-richtlijnen voor bedrijven en mensenrechten. Dit internationale kader bepaalt welke verantwoordelijkheden bedrijven hebben en hoe misstanden kunnen worden aangepakt, bijvoorbeeld via passende klachtenprocedures (OHCHR 2011). Verantwoording kan op verschillende manieren plaatsvinden, maar moet altijd gepaard gaan met onafhankelijk toezicht.

**Vooruitkijkend:
Prioriteer het
recht op energie**

Een recht op energieperspectief...

- zet de **basisenergiebehoeften van ieder persoon op de voorgrond**.
- **ziet iedereen** als de ultieme 'doelgroep' van het energiearmoedebeleid: het beleid heeft tot doel **onrechtvaardigheid, achterstand en ongelijkheid** te elimineren voor iedereen.
- **benadrukt de plichten van overheden en anderen**.
- **eist een op rechten gebaseerd beleid** van de bestrijding van energiearmoede.
- **stelt kaders vast** waarbinnen burgers en hun vertegenwoordigers **een beroep kunnen doen op het recht op energie** om minimale toegang tot energiediensten, betaalbaarheid, bescherming tegen afsluiting, gelijkheid te eisen of schadelijk gebruik van vooruitbetalingsmeters aan te pakken.
- **kan energiedemocratie versterken en bevorderen**: het omvat het recht op participatie, informatie, toegang tot de rechtsgang en aflegging van verantwoording.
- **betreft gemeenschappen, burgers en andere betrokkenen bij het gesprek** over de beste manier om energiearmoede aan te pakken. Mensenrechten spelen daarbij een belangrijke rol. Ze zijn niet alleen een oproep tot actie, maar ook een juridisch en moreel uitgangspunt. Iedereen heeft mensenrechten, en die vormen de basis voor hoe we als samenleving omgaan met ieders basisbehoeften, zoals toegang tot energie.

Literatuurlijst

Arenas Pinilla, E, R. Barrella, A. Cosín López-Medel, J.I. Linares Hurtado, J.C. Romero Mora, C. Foronda Díez and L. Díez Alzueta (2020). *Desarrollo de un modelo de cálculo de gasto eléctrico teórico en los hogares españoles*. ECODES-Fundación Ecología y Desarrollo / Cátedra de Energía y Pobreza, Universidad Pontificia de Comillas.

Bhatia, M. and N. Angelou (2015). *Beyond Connections: Energy Access Redefined*, ESMAP Technical Report, World Bank, Washington DC
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/24368>

Bradbrook, A. and J. Gardam (2006) "Placing Access to Energy Services with a Human Rights Framework", *Human Rights Quarterly* 28: 389.

Council of Europe. *Intersectionality and Multiple Discrimination*.
www.coe.int/en/web/gender-matters/intersectionality-and-multiple-discrimination

Day, R., G. Walker and N. Simcock (2016). "Conceptualising Energy Use and Energy Poverty using a Capabilities Framework". *Energy Policy* 93:255-264.

ENGAGER (2021), *A Toolkit for a Just Transition With the People*. www.engager-energy.net/wp-content/uploads/2021/11/Engager-Toolkit_-_draft-2.pdf (21 October 2021)

European Committee of Social Rights, *International Federation for Human Rights (FIDH) v. Ireland* (12 May 2017) Decision on Merits, Complaint No. 110/2014.

European Committee of Social Rights, *Médecins du Monde – International v. France* (11 September 2012), Decision on Merits, Complaint No. 67/2011.

Frigo G., M. Baumann and R. Hillerbrand (2021). "Energy and the Good Life: Capabilities as the Foundation of the Right to Access Energy Services," *Journal of Human Rights and Development* 22:218.

Guyet, R. (2015). "Précarité énergétique et justice énergétique: un droit À l'énergie est-il pensable?" *L'Europe en Formation* 378:126-145.

Hernández Cruz, P., J.M. Hidalgo-Betanzos, I. Antepara, I. Aberasturi, and D. Pérez (2021) "Guaranteeing a minimum temperature of 18 degrees C in low-income dwellings", FPRN-ENGAGER Conference 'Making Decarbonisation Fair'; 1-4 March 2021.

Hesselman M., (2021). "Energy poverty and household access to electricity services in international, regional and national law" in M. Roggenkamp et al (eds), *Edward Elgar Encyclopedia of Energy and Environmental Law*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing

Hesselman M. (2022). "Right to Energy", in Binder, Nowak, Hoffbauer and Janig (eds) *Elgar Encyclopedia on Human Rights*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Hesselman M., A. Varo, R. Guyet and H. Thomson (2021). "Energy Poverty in the COVID-Era: Mapping Global Responses to the Pandemic in Light of Momentum on the Universal Right to Energy" *Energy Research and Social Sciences* 18 <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102246>

Hesselman, M., A. Varo and S. Laakso (2019). *The Right to Energy in the European Union*. ENGAGER Policy Brief No. 2 via: www.engager-energy.net/policy-brief-on-the-right-to-energy/.

Human Rights Council (2020). *Report of the UN Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights: Mission to Spain*, A/HRC/44/40/ADD.2

Human Rights Council (7 October 2020). *Report of the UN Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights: Just Transition*, UN Doc. A/75/181/Rev.1.

Kishimoto S., O. Petitjean and L. Steinfort (eds) (2017). *Reclaiming Public Services: How Cities and Citizens are Turning Back Privatization*. Amsterdam: Transnational Institute via: www.tni.org/en/publication/reclaiming-public-services

Löfquist, L. (2020). "Is There a Universal Human Right to Electricity?" *The International Journal of Human Rights* 24:711.

Office of the High Commissioner for Human Rights (UN OHCHR), *Joint Communication of UN Special Procedures to Spain* (18 December 2020) ESP 6/2020.

- Office of the High Commissioner for Human Rights (UN OHCHR), *Joint Communication of UN Special Procedures to Serbia* (16 November 2016) SRB 3/2016.
- Office of the High Commission for Human Rights (UN OHCHR), *Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework* (UN: Geneva 2011) HR/PUB/11/04.
- Ormandy, D and V. Ezratty (2012). "Health and Thermal Comfort: From WHO Guidance to Housing Strategies", *Energy Policy* 49.
- Shove, E. and G. Walker (2014). "What is energy for? Social practice and energy demand", *Theory, Culture and Society*, 31:5, 41-58.
- Simcock N., H. Thomson, S. Petrova and S. Bouzarovski S. (eds) (2018). *Energy Poverty and Vulnerability: A Global Perspective*, Abingdon: Routledge.
- Szulecki, K. and I. Overland (2020). "Energy democracy as a process, an outcome and a goal: A conceptual review", *Energy Research and Social Science* 69
<https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101768>.
- Tirado-Herrero, S. and M. Hesselman (eds) (2020). "New Narratives and Actors for Citizen-led Energy Poverty Dialogues", ENGAGER Policy Brief No. 4, (September 2020) via:
www.engager-energy.net/policy-briefs/
- Tully S. (2006). "Access to electricity as a human right", *Netherlands Quarterly of Human Rights* 24:557-587.
- Tully, S. (2008). "The human right to access clean energy" *Journal of Green Building* 3:140-148.
- Walker, G. (2015). "The right to energy: meaning, specification and the politics of definition", *L'Europe en Formation* 378:26-38.
- Walker, G., N. Simcock N and R. Day (2016). "Necessary energy uses and a minimum standard of living in the United Kingdom: Energy justice or escalating expectations?" *Energy Research and Social Science* 18:129-138.
- WHO (World Health Organization) (1987). *Health Impact of Low Indoor Temperatures*, WHO Regional Office for Europe.
- WHO (2007). *Housing, Energy and Thermal Comfort: A Review of 10 Countries Within the WHO European Region*, WHO Regional Office for Europe.
- WHO (2009). *Guidelines for Indoor Air Quality: Dampness and Mould*, WHO Regional Office for Europe.
- WHO (2014). *Indoor Air Quality Guidelines: Household Fuel Combustion*, World Health Organization.